

SOCIO-ECONOMISCHE GEOGRAFIE VAN HET FORDISME EN POST-FORDISME*

Sinds de grote crisis van de jaren '30 heeft de staat een belangrijke rol gespeeld in de economische en sociale ontwikkeling van de internationale, nationale en regionale gemeenschappen. Hij was de drijvende kracht van de monopolistische of Fordistische regulering in het naoorlogse westelijk halfmond, en kwam rechtstreeks of onrechtstreeks tussen op het vlak van kapitaalaccumulatie en in de verhouding arbeid-loon in de meeste Ontwikkelde Landen (OL), maar ook in de Minst Ontwikkelde Landen (MOL) die in hun invloedssfeer lagen. Met betrekking tot de economische ontwikkeling op regionaal vlak, paste het staatsbeleid in het algemene kader van de "Kenesiaanse consensus", en was het gebaseerd op een directe investerings- en inkomstenpolitiek, met als doel regionale onevenwichten in de OL ongedaan te maken, of in de MOL ontginningsindustrieën en kunstmatig in het leven geroepen traditionele industrieën te stimuleren. Naargelang de historische-politieke structuur van de verschillende staten lag het beslissingsniveau meer op het nationale of meer op het regionale vlak. Maar op elk ogenblik intervenueerden deze niveaus met de Fordistische accumulatiegeografie, die in hoofdzaak nationaal was, behalve wat de ontwikkeling van de markt en de oplossing van de valorisatie-problemen betrof.

Deze valorisatie-problemen lagen mee aan de basis van de ondergang van het Fordisme en de opkomst van het Post-Fordisme, een fase in de ontwikkeling van het kapitalisme, die nog niet bevredigend gedefinieerd werd. Ondanks het gebrek aan kennis omtrent het "definitieve" economische en sociale traject van deze fase, is

* Dit artikel vormt een eerste versie van het inleidende hoofdstuk van "Regional Development and the State" (Moulaert en Wilson, eds.) dat kortelings verschijnt.

het nu reeds duidelijk dat de geografie van accumulatie en regulatie (met inbegrip van de rol van de staat) in het Post-Fordisme enkele belangrijke verschillen vertoont met het Fordisme.

Twee voorbeelden kunnen dit illustreren, vooraan in detail in te gaan op de overgang van de Fordistische naar de Post-Fordistische politiek-economische geografie. De veralgemeende productie- en marketing strategieën van het multinationale kapitaal hebben de strategie van het perifeer Fordisme ingehaald, in dat opzicht dat de MOL niet langer als de enige bron van goedkope arbeidskrachten voor ongeschoolde arbeid beschouwd worden. Als gevolg daarvan heeft de nationale staat haar greep op de internationale kapitaalstroom verloren, meer nog dan onder het perifeer Fordisme al het geval was.

Een tweede voorbeeld heeft betrekking op de strategie van de "economie met beperkte draagwijdte" van vele ondernemingen, die leidt tot een micro-geografische decentralisatie, en aldus tot een breder raakvlak tussen lokale ondernemers (die ook tot een internationale groep kunnen behoren) en de lokale of regionale staat.

Dit boek handelt in de eerste plaats over de politieke geografie van de regionale economische ontwikkeling onder het Fordisme, en de overgang naar het Post-Fordisme. Dit inleidende hoofdstuk heeft tot doel de globale samenhang van het boek te verduidelijken. Eerst vat het de internationale, nationale en regionale trends in de Fordistische accumulatie en regulatie samen. In de tweede plaats toont het aan hoe het Fordisme plaats maakt voor het (nog steeds niet duidelijk afgebakende) Post-Fordisme. Een algemene schets van de politieke en economische geografie van deze misschien nieuwe fase in de ontwikkeling van het kapitalisme wordt naar voor gebracht. Ten derde vragen de auteurs zich af welke elementen uit de bestaande institutionele en neo-marxistische tradities kunnen bijdragen aan een "theorie van de staat" die de rol van de staat onder het Fordisme en de overgang naar het Post-Fordisme kan verklaren.

Fordisme, regionale ontwikkeling en de nationale staat (WO II tot de jaren '70)

De algemene term "Fordistische regulering" wordt gebruikt door de zgn. Franse school der regulationisten, om de sociale regulering in de westerse wereld vanaf WO II tot het midden van de jaren '70

aan te duiden.

Deze Franse school der regulationisten bestaat in hoofdzaak uit economen als M. Aglietta, R. Boyer, A. Lipietz, Chr. André, R. Delorme en B. Coriat. Deze auteurs volgen de marxistische analytische gedachtegang, in die zin dat ze de nadruk leggen op de noodzakelijke wetmatigheden van de accumulatie van het kapitaal. Maar tegelijk vatten ze de geschiedenis op als een dynamisch proces met verschillende facetten. De inherente contradicties van het kapitalisme, in het bijzonder de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid en de competitiviteit tussen de private kapitalen, neemt een specifieke vorm aan in elke historische periode. De school der regulationisten stelt dat deze tegenstellingen door het invoeren van aangepaste instituties tijdelijk gecontroleerd en beperkt kunnen worden. Maar na verloop van tijd zal het accumulatieproces terug uit deze "cocon van institutionele vormen" waarin het was ingekapseld groeien. Op deze wijze ontstaat een nieuwe economische crisis die zal duren tot nieuwe institutionele vormen en sociale reguleringen zich gevestigd hebben. En dit laatste is ook maar een voorbijgaande fase in een dynamisch proces van opeenvolgende perioden van groei en crisis, maar ook van opkomende en zich ontbindende sociale verhoudingen.

Waarom nu beschouwt de regulation-school de naoorlogse regulering in het westen als een Fordistische regulering? De term slaat duidelijk op Henry Fords produktiewijze, waarin een doorgevoerde arbeidsverdeling en gestandaardiseerde produktie gekoppeld werden aan een stijging van de koopkracht van de werknemers. Dit micro-economische concept is zeker toepasbaar op het valorisatie-realisatie probleem van het private kapitaal, of het Keynesiaanse (on)evenwicht van nationale economische formaties. Maar in de opvatting van de regulationisten wordt de Fordistische regulering gekenmerkt door: (1) monopolistische economische structuren; (2) een monopolistische loon-arbeid relatie (collectieve afspraken op de verschillende niveaus van het economische leven, sociale zekerheid); (3) uitgebreide functies van de staat: hij bepaalt de fiscale politiek, maakt een planning, organiseert het systeem van sociale zekerheid, investeert direct en indirect, speelt scheidsrechter in collectieve overeenkomsten; (4) internationalisatie van het economische en financiële leven, ondersteund door bilaterale en multi-laterale monetaire en commerciële overeenkomsten en organisaties.

In de Ontwikkelde Landen was het Fordistische accumulatieregime niet alleen aantrekkelijk voor het kapitaal, maar ook voor de arbeiders — door de loon-productiviteit afspraken, door een verre gaande sociale zekerheid en ook door de democratisering van het onderwijs. De cyclus van de economische groei werd overdadig gevoed door onbevredigde noden op verschillende niveaus van de menselijke waarden-schaal, samen met de stijging van de koopkracht van het grootste deel van de bevolking, maar ook door de toenemende consumptie en investeringen van de staat. Het algemene internationale en nationale politiek-economische klimaat (lage inflatie, monetaire en financiële stabiliteit) was gunstig voor een stabiele groei van het nationale en persoonlijke inkomen, en voor het zgn. "derde complex van regulering", bestaande uit de verschillende noden met betrekking tot het menselijk welzijn en de kwaliteit van het leven.

De rol van de staat in dit alles was overweldigend. Niet zelden bereikte de staat in de OL het punt waarop de helft van het nationale inkomen via belastingen herbested werd voor het financieren van: het sociale zekerheidsstelsel en het onderwijs, de infrastructuur (vervoer en communicatie), de groei van de economie, de militaire defensie en gouvernementele administratie. Regionale verschillen in deze politiek die meestal gedomineerd wordt door de nationale staat, of in federatieve systemen door sterke staatsapparaten, verschillen nogal sterk van land tot land. Ongeacht de gebruikte instrumenten (vermindering van belastingen, investeringen of tewerkstellingssubsidies, aanleg van een betere infrastructuur, gedifferentieerd inkomensbeleid, enz.) is het regionale beleid er over het algemeen niet in geslaagd de tendensen veroorzaakt door de accumulatie van het kapitaal tegen te gaan.

In Australië b.v. slaagde de overheidspolitiek er niet in een evenwicht te brengen in de ongelijke ontwikkeling van de verstedelijkte en de meer afgelegen gebieden (hoofdstuk 5). In Nederland werd de geplande economische ontwikkeling van gebieden buiten de centraal-westelijke provincies enkel maar een succes doordat in de jaren '60 een tekort aan arbeidskrachten het kapitaal er toe aanzette naar de "perifere" gebieden uit te wijken (hoofdstuk 6). Ook in België kon de regionale industriële politiek de achteruitgang van de kolen-, staal- en textielgebieden niet tegengaan, evenmin als die van de meer afgelegen, nauwelijks geïndustrialiseerde landelijke gebieden (hoofdstuk 7).

Tegenvoorbeelden van deze thesis kan men vinden in die landen waar gouvernementele aanbestedingen hoofdzakelijk naar een beperkt aantal regio's vloeiden. Dit geldt b.v. voor de militaire uitgaven in de zuidelijke en westelijke staten van de VS. Maar hetzelfde gaat ook op voor de Franse Midi. Toch kunnen dergelijke verschijnselen slechts zelden verklaard worden door een bewust regionaal beleid, maar eerder zijn zij het gevolg van de logica van het kapitaal, die specifieke regionale effecten sorteert. Over het algemeen zijn de bestaande studies (waaronder ook dit boek) eerder pessimistisch over de rol van de staat in de regionale ontwikkeling onder het Fordisme (in de OL). Het regionale beleid bleef in de meeste landen tamelijk zwak; het Fordisme als vorm van sociale regulering was immers gebaseerd op een nationale consensus tussen sociale en politieke groepen. Haar legitimatie alsook haar invoering paste enkel in het kader van een macro-Keynesiaanse, internationaal afgestemde consensus. Aldus is de politieke geografie van het Fordisme een nationale geografie, met internationale vertakkingen en regionale beperkingen. Dat deze politieke geografie dertig jaar kon standhouden (maar we mogen de impact van regionale conflicten niet onderschatten, zie hoofdstuk 7) kan enkel verklaard worden door de economische vooruitgang (niet zonder grote verschillen) die onder het Fordisme in de OL plaats vond.

Maar dit alles was niet het geval voor de Minst Ontwikkelde Landen. Ten eerste mag de betrokkenheid van MOL in het westerse groeimodel niet overschat worden. Slechts 20 % van de import van verbruiksartikelen in de OL komt uit de MOL, voor het grootste deel dan nog onafgewerkte producten. Op die manier hebben de MOL in het algemeen slechts een klein gehalte van het accumulatie-aspect van het Fordisme overgenomen: een jonge moderne industrie, import substitutie en een export-georiënteerde ontwikkeling blijven marginaal in de traditionele activiteiten zoals ontginning, landbouw en veeteelt. En deze strategieën pasten in de ruimtelijke hiërarchie van de cycli van internationale productie, die uit de grenzen van de wereld van de OL braken; merendeel om redenen van valorisatie, en in mindere mate wegens het gebrek aan afzet. Omdat we het te simplistische beeld van een periferie (MOL) gedomineerd door een centrum (OL) willen vermijden, kiezen we voor het beeld van een internationale hiërarchie van economische formaties (zie Palloix, 1975; Lipietz, 1986). Maar een "perifeer Fordisme" is in vele arme landen nog steeds een realiteit.

Slechts enkele fasen van de industriële productielijnen hebben hun weg gevonden tot en de Minst Ontwikkelde Landen; het zijn volgens de inleiding van Lipietz (hoofdstuk 2), over het algemeen activiteiten van het type III (ongeschoold assembleren). Op die wijze kregen de MOL die ingeschakeld werden in de kapitalistische wereldeconomie, slechts een klein deel van de koek. Zulk perifeer Fordisme kunnen we met de nodige verbeelding zelfs opvatten als een moderne kapitalistische correctie van het neo-kapitalisme. In deze correctie moeten zowel de traditionele ontginnings- en primaire industriesectoren (de accumulatie-zijde van het kapitalistisch koloniaal systeem), als de post-koloniale staat en haar bureaukratisch systeem (sterk bepaald door de regulerende zijde van het kapitalistisch koloniaal systeem) opgewassen zijn tegen de "integratie" in het sociale systeem van bepaalde secties van het Fordistisch productiesysteem (activiteiten van het type III), alsook van de corresponderende controlefuncties. Deze integratie is dikwijls hiërarchisch van aard. Grote delen van het overheidsbeleid worden in de eerste plaats gebruikt voor directe investeringen in de nieuwe economische activiteiten (vrijstelling van taxen, afschaffing van taalgrenzen, aanleg van infrastructuur, politie- en militaire bewaking van de installaties in de enclaves, enz.). In andere gevallen leidt het tot openlijke sociale en politieke conflicten tussen koloniale en pre-koloniale machtsblokken (of resten daarvan) en de kapitalistische "binnendringer" en/of staat die aan deze laatste ondergeschikt is.

Maar wat ook de socio-politieke reactie tegen deze Fordistische diffusie moge zijn, haar resultaat op het vlak van regionale ontwikkeling is over het algemeen erg pover. Peru b.v. (hoofdstuk 8) had grote export-activiteiten in de jaren '70; maar deze waren gebaseerd op het bewerken van de traditionele grondstoffen. Het land was nauwelijks betrokken bij het perifeer Fordisme (activiteiten van het type III), en is sinds de tweede helft van jaren '70 door de wijzigingen in internationale arbeidsverdeling verwezen naar een steeds meer perifere status. Bovendien werd de reeds bestaande polarisatie tussen het verstedelijkte centrum en de periferie nog versterkt door het openbare investeringspatroon, dat beïnvloed werd door het stabiliseringsbeleid van het IMF en de op export gerichte groei-strategieën. In Brazilië (hoofdstuk 10) bleek de staatsplanning niet opgewassen tegen de economisch ongunstige toestand van het noord-oosten.

De politiek-economische geografie van het Post-Fordisme (vanaf de jaren '70)

Tegen het einde van de jaren '60 werden de eerste tekenen van het verval van het Fordisme zichtbaar. De toestand van bijna volledige werkgelegenheid verschafte de vakbonden (in de OL) een sterke positie op het vlak van arbeidsonderhandelingen en versnelde de stijging van de lonen; het onevenwicht op de VS-handelsbalans (hoofdzakelijk te wijten aan de oorlog in Vietnam) schokte het internationale monetaire systeem, dat drastisch gereorganiseerd werd. Vanaf 1968 werd in de VS de goudconvertibiliteit van de dollar de facto afgeschaft, in augustus 1971 werd ze formeel verbroken. Van dit moment af konden de nationale munten "drijven" op de internationale wisselmarkt. Hierdoor (en om nog andere redenen) begon de internationale inflatie te stijgen en zodoende werd het Fordistische "klimaat van economisch vertrouwen" (van levensbelang voor internationale handel en investeringen) verstoord. De olie-schok van 1973 bracht de genadeslag toe aan het gouden tijdperk van het Fordistische Kapitalisme. Terzelfdertijd trad er een verandering op in de Fordistische arbeidsverdeling: de locatonele geografie werd gewijzigd onder invloed van de veranderde kosten- en afzetomstandigheden (hogere lonen en prijzen van grondstoffen en vanaf '73 stijgende energiekosten). Het perifeer Fordisme was aan een opgang toe. Maar deze "geografische vlucht" bracht slechts een gedeeltelijke verlichting voor de bedrijven met winstproblemen. Weldra leidde het verslechterde internationale economisch klimaat (desintegratie van het monetair systeem, "verpauper-uw-buurman" concurrentiebeleid) en de verzadiging van de marktbehoefte tot intensieve kosten en technologische competitie. De beschikbaarheid van nieuwe technologieën liet een technische herstructurering van de bestaande processen in de traditionele industrieën toe.

Het perifeer Fordisme ontwikkelde zich snel tot een globale strategie, waarin de valorisatieproblemen tegengegaan werden door een combinatie van nieuwe technologieën en geografische mobiliteit. Op deze wijze werden in de periferie niet alleen de typische activiteiten van het type III, maar nu ook andere fasen van het productieproces doorgevoerd en verankerd in de industriële structuur. Wat in de vroege 60-er jaren niet veel meer was dan een beperkte directe investering in de traditionele sectoren van de industrie en/of

laaggeschoolde arbeidsintensieve bedrijvigheden, werd nu voor de Nieuw Geïndustrialiseerde Landen (NGL) een geïntegreerd proces van accumulatie in een aantal "progressieve" industriesectoren.

Hoe dan ook, de staatsgebonden Fordistische arbeidsverdeling werd in vraag gesteld. De irrelevantie van het argument van de comparatieve voorsprong (dat tot op zekere hoogte nog opging voor de indeling centrum-periferie van de internationale en nationale gebieden) is hier overduidelijk. De strategieën van de "wereldwijde verplaatsing" ("global displacement" strategies) van het internationale kapitaal worden beter verklaard door een theorie van absolute dan van relatieve voorsprong. De technologische verplaatsingen, die zowel in de input als in de output doorgedrongen zijn, zijn op zijn minst even belangrijk als de geografische verplaatsingen voor het begrijpen van de "spatiale cyclus" in de internationale arbeidsverdeling (zie hoofdstuk 3). De internationale gelijkschakeling van de materiaal-inputs en van productieprocessen (volgens Walker en Stoper de opgang van "locationele vaardigheid") ondersteunt de hypothese van de strategie van "wereldwijde verplaatsing". Hetzelfde geldt voor de opkomst van de "zakenservice", waarvan de marktexpantie de laatste 10 jaar hoge toppen heeft bereikt. Deze expantie werd gedeeltelijk veroorzaakt door het mechanisme van de strategie van "wereldwijde verplaatsing" dat een levensnoodzakelijke behoefte had aan organisatorische, circulatieve en administratieve dienstverlening. We mogen deze strategie van "wereldwijde verplaatsing" echter niet opvatten als een verdere stap naar het wereldwijde Fordisme. Zoals we zullen zien bij de bespreking van het Post-Fordisme in OL en MOL hebben de ondernemersstrategieën gebaseerd op "wereldwijde verplaatsing" de neiging de Fordistische sociale regulering (Fordistische loon-arbeid relatie, staatsinterventie, monopolistische marktregulering) teniet te doen. Op die wijze kondigt het perifeer Fordisme eerder het einde, dan wel een verdere ontwikkeling van het Fordisme aan.

In de Ontwikkelde Landen wijst de herstructurering van de traditionele sectoren en de invoering van nieuwe activiteiten (high-tech, gevorderde zakendiensten, enz.) op de werking van het hierboven beschreven mechanisme. Het verlies van arbeidsplaatsen (met grote regionale en plaatselijke verschillen) en de stijgende verplaatsbaarheid van de fabrieken leidden tot een grote effectieve en potentiële werkloosheid, en daarmee naar een keerpunt in de macht van de vakbonden op het vlak van arbeidsafspraken. Dit was

het begin van een periode van sociale ommekeer, dikwijls in de vorm van deregulering : verlaging van lonen en sociale zekerheidsvergoedingen, afbouw van het werknemersstatuut, de veranderde rol van de staat (van bemiddelaar tussen kapitaal en arbeid naar het disciplineren t.v.v. het kapitaal). Dit alles vergrootte de deflatieproblemen waarmee de wereldeconomie te kampen had, en die vooral traditionele industriële sectoren bijzonder hard troffen.

De geografie van deze herstructurering in de OL is niet zo systematisch als de logische afleiding uit de hiërarchische Fordistische geografie ons zou kunnen doen denken. Maar men kan systematisch waarnemen dat de regio's gespecialiseerd in traditionele industriële activiteiten een ernstige herstructurering doormaken. De minst competitieve onder hen eindigen als industriële woestijnen, en in de meeste gevallen stijgen de werkloosheidscijfers pijlsnel. De staat (de federale of nationale staat) speelt dikwijls een actieve rol in het herstructureringsproces van deze regio's : door een intensief gebruik van de bestaande systemen van subsidiëring en vrijstelling van taxen, door het invoeren van voordelige (pre)pensioensystemen, door het opzetten van gespecialiseerde diensten op het lokale vlak. Maar in zeer weinig regio's werd deze herstructurering op het sociale vlak een succes. Dikwijls werd de rendabiliteit hersteld, maar de sociale kosten werden vaak ondraaglijk hoog, en leidden tot een nog verder discrediteren van de staat, iets wat reeds ingezet was met :

- het verlies van de controle over de steeds meer geïnternationaliseerde handel en kapitaalstroom; met als gevolg een marginaal effect van de acties die de staat onderneemt op het vlak van internationale investeringen (hoofdstuk 5 : Australië; hoofdstuk 7 : België)
- zijn onmacht om voor het verstoorde evenwicht tussen arbeid en kapitaal (met traditionele middelen) een nieuwe regulering te vinden die de beide klassen weer in evenwicht kan brengen
- het "Fordistische contract", waardoor de staat de kosten van de werkloosheid en van het verlies aan winst op zich genomen heeft; als gevolg waaraan de openbare uitgaven pijlsnel de hoogte ingaan.
- het monetaire beleid van "hard currency", dat vele westerse staten periodiek toepasten; het hielp om de inflatie onder controle te houden, maar bevroor tegelijk de nationale economische groei.

De crisis van de nationale staat leidde niet tot een drastische tegenkanting van de nationale, regionale of lokale kiezers tegen de

staatsregulering; ten gunste van een ongecontroleerde vrijheid van de markt. Maar het gaf voedsel aan de verzuchting naar partiële deregulering van het marktmechanisme en de arbeid-loon verhouding. Als gevolg hiervan wijzigde de visie op de rol van de staat in de nationale economieën: de regulering zou zich minder moeten concentreren op het nationale vlak en aan de regionale en lokale niveaus de vrijheid laten om eigen afspraken inzake lonen en sociale zekerheid af te sluiten. Dergelijke evolutie is dikwijls het resultaat van compromissen tussen het lokale kapitaal, de vakbonden en de overheid (zie hoofdstuk 2). Ook de middelen voor het overheids-investeringsbeleid spitsen zich meer toe op het lokale niveau. Lokale investeringsmaatschappijen en fondsen (zowel gemengde als gouvernementele), zakencentra voor kleine ondernemers en firma's, waarin de regionale en lokale overheden een rol spelen, worden zichtbaar. In Nederland b.v. waren zij van doorslaggevend belang voor de regionale ontwikkelingspolitiek, en ook in Groot-Brittannië en België zijn ze geen uitzonderingen. In elk geval lijkt het er op dat de staat in de OL, die op het nationale vlak in discrediet raakt omwille van haar Fordistische aanpak van de crisis, op lokaal en regionaal vlak aan een heropstanding bezig is.

De reeds bestaande kloof tussen de Minst Ontwikkelde Landen werd door de wereldwijde crisis van het Fordisme, door de opeenvolgende olieschokken en sinds het begin van de jaren '80 door het restrictieve internationale beleid van de banken er enkel maar groter op. Vanuit het perspectief van dit boek kunnen we de MOL in een aantal subgroepen opdelen: landen met een perifeer Fordisme, olielanden, landen die gespecialiseerd zijn in traditionele industrieën of ontginning, landen die zeer weinig energiebronnen en industrieën bezitten.

Heel wat landen met een perifeer-Fordistische economie (Brazilië, Zuid-Korea, Mexico, enz.) zijn er in geslaagd de ontwikkeling (begonnen aan het einde van de jaren '60 of het begin van de jaren '70) op gang te houden. De strategie van wereldwijde verplaatsing van het internationale kapitaal, samen met de toename van het nationale kapitaal, leidde tot het vestigen van hele industrieën (of grote delen daarvan) in deze landen. Daardoor werden de grenzen van de traditionele en ongeschoolde activiteiten overschreden: electronica gaat hand in hand met textiel in Zuid-Korea, de automobielenindustrie in Brazilië gaat samen met de productie van ijzer en staal. Deze sectoren hebben er voor gezorgd dat het nationale in-

komen de hoogte werd ingejaagd en dat er een belangrijke interne markt geschapen werd, die (hoewel de handelsrelaties zwak blijven) een partiële en tijdelijke oplossing boden voor de Fordistische realisatieproblemen.

Opmerkelijk als bewijs voor deze strategie van de wereldwijde verplaatsing is het toenemende aantal Zuid-Zuid relaties. Lipietz karakteriseert deze als volgt :

"Very significantly, what characterizes the exports of the NICs to the South is the fact that they are more sophisticated and more capitalistic than the exports of the NICs to the core. Thus, from year to year, the old international division of labor is recreated, but now in the periphery". (Scott en Storper, 1986, 33)

Het is onnodig te benadrukken dat op die manier een ingewikkelde, hiërarchische arbeidsverdeling tussen de Minst Ontwikkelde Landen tot stand komt. Nochtans zou het een te gemakkelijke veralgemening zijn om deze verdeling te vergelijken met de bestaande en verder ontwikkelende ruimtelijke verdeling tussen OL en MOL. Industriële netwerken vertrekken niet uit het niets en ontwikkelen zich volgens de logica van het internationale en nationale kapitaal binnen bestaande, specifieke sociale formaties. Voor de Nieuw Geïndustrialiseerde Landen met vooralsnog enkel een korte geschiedenis van kaitaalaccumulatie is functionele specialisatie in een paar sectoren of activiteiten nog steeds de regel. En de differentiatie in termen van koloniale geschiedenis, beschikbare energie, traditionele industrie en de praktijk van grondstoffenwinning en plaats in de internationale financiële markten, is zo complex dat een vergelijking tussen de hiërarchische relaties binnen en tussen de eerste en de derde wereld nauwelijik zinvol is vanuit een analytisch standpunt. En de wereld is er belsist niet eenvoudiger op geworden sedert de groep van NGL verder kan worden opgedeeld in financieel gezonde en ongezonde economieën.

Het is dan ook meer dan duidelijk dat lange termijn voorspellingen betreffende de internationale arbeidsverdeling moeilijk te maken zijn. En het is minstens even moeilijk om er algemene theoretische beweringen uit af te leiden over de wijze van regulering die samen gaat met de uitbreiding van het perifere Fordisme. In ieder geval hebben of hadden alle NGL, met uitzondering van Mexico en Hong Kong, voor een opvallend lange periode, "autocratische" poli-

tieke regimes. Belangwekkende ontwikkelingen naar een volledige democratie worden zichtbaar in Brazilië en Zuid-Korea. Voor de meerderheid van de landen in de andere groepen van MOL is de stabiliteit van het politieke regime niet verzekerd. En de praktijk van de globale vervanging door het kapitaal begunstigt dergelijke stabiliteit niet — hoe sterk private kapitaalsgroepen dergelijke situatie ook prefereren. Maar één algemene vaststelling is duidelijk; in geen enkel van die landen vindt men een nationale Fordistische regulering zoals die heeft bestaan of nog bestaat in westerse democratieën. Natuurlijk zijn er vormen van monopolistische regulering in welvarende economische sectoren die de arbeiders een relatief hoge koopkracht, een zekere mate van sociale zekerheid, bestuurlijke arbeid-kapitaal overlegstructuren enz. verzekeren. Maar die regulering vormt nog geen werkelijke Fordistische regulering op het macro-niveau van de maatschappij en gegeven de conflictuele verhouding tussen macro-Fordistische regulering en de globale flexibilitaatsstrategieën van het kapitaal zal het dat ook nooit worden. Daarom is de uitbreiding van het perifere Fordisme geen voorbode tot een globale Fordistische accumulatie en regulering, maar tot een nieuw stadium in de kapitalistische accumulatie, die we voorlopig het Post-Fordisme hebben genoemd.

Het is moeilijk om de toekomst van de Post-Fordistische economisch-geografische configuraties binnen de MOL te voorspellen. Zullen ze even hiërarchisch multidimensioneel zijn als de internationale arbeidsverdeling tussen de MOL? Of zal het veeleer een reproductie zijn van de oude centrum-periferie logica, die de vestiging van nieuwe bedrijven in hoofdstedelijke gebieden bevoordeelt, niettegenstaande het bestaan van omvangrijke economieën die een toenemende plaatselijke absorptiecapaciteit aantrekkelijk maken? Of zal de globale verplaatsingsstrategie toestaan om de vruchten te plukken van het kleinste lokaal industriegebied in de sociale vormen van bestaande gebieden. Het materiaal over economische ontwikkeling in de landen die we bestudeerden wijst naar een sterker centrum-periferie contrast. Maar tegelijkertijd is de roep om een gedecentraliseerd regionaal beleid vanuit de perifere regio's in die landen sterk, indien al niet bedreigend voor de politieke stabiliteit; zal de impact van regionale ontwikkelingsmaatschappijen, opgericht in de context van een gedecentraliseerd beleid in antwoord op de vraag van de periferie in Peru sterk genoeg zijn om de guerilla bewegingen in deze gebieden tot stilstand te brengen? Zal het ge-

decentraliseerde planningssysteem in Nicaragua voldoende effectief zijn om te beantwoorden aan de behoeften van de plaatselijke kies-districten ondanks de aanhoudende bedreiging van de contra's ?

Hoewel we niet zo ver kunnen gaan te stellen dat de roep om decentralisatie in het economisch beleid in de MOL even sterk is als de OL die we bestudeerden, is zij duidelijk aanwezig. En, misschien meer frequent dan in de Ontwikkelde Landen, spruit ze voort uit basisbewegingen in perifere regio's, niet uit lobbying door privé-kapitaal. Natuurlijk grijpt dit laatste ook plaats : de sterke economische sectoren in de NGL, de dragers van het perifere Fordisme die vaak worden omarmd door het internationaal kapitaal hebben een daadwerkelijke traditie van lobbying op alle niveaus van het staatsapparaat.

Maar de "would be" decentralisatietendens in het regionaal beleid in de MOL is bij lange niet zo ontwikkeld als die andere dimensie van de politieke geografie in de wereld der MOL, nl. het zoeken naar coalities tussen groepen MOL die streven naar een verbetering van de handelsvoorwaarden en de leenvoorwaarden ten voordele van de MOL. Dat kan nochtans niet worden verwaarloosd wanneer we de actuele en toekomstige rol onderzoeken van de staat in de regionale ontwikkeling van die landen.

Welke staatstheorie ?

De nationale staat speelt een sleutelrol in de Fordistische regulering. In tenminste drie van de vier reguleringsvormen die we vermelden bij het bepalen van het Fordisme zijn de instituties van de nationale staat cruciaal. Maar even duidelijk is dat in de Post-Fordistische herregulering de rol van de staat op diverse manieren wijzigt, terwijl de roep voor een revival van regionale en lokale autoriteiten nog zeer levendig is.

De discussie over relevante theorieën die de rol van de staat verklaren in de ontwikkeling van het kapitalisme is eindeloos en varieert van "instrumentalistische" benaderingen, alover de "kapitaalslogica"-benadering om te eindigen met een "klassenstrijd"-interpretatie van de kapitalistische staat. De "instrumentalistische" these ziet de staat en zijn instellingen als een instrument van klasse-overheersing. Dat wil zeggen dat in het kapitalisme de kapitalistische klasse het staatsapparaat domineert en manipuleert voor eigen doelstellingen. Het "klassenstrijd"-model ziet de staat als een

strijdperk van klassenstrijd, een complexe sociale relatie met verschillende instituties zonder dat er a priori homogene posities van klassemacht zijn tussen hen (Poulantzas, 1969). Die theorie verklaart ook de relatieve autonomie van de staat en laat mogelijkheden open voor relatief klasse-onafhankelijk staatsgedrag.

De "kapitaalslogica"-school ziet de ontwikkeling van de kapitalistische staat als een logisch stadium in de ontwikkeling van het kapitalisme. Volgens deze school is een scheiding tussen de staat en het burgerlijk economisch leven niet alleen mogelijk onder het kapitalisme, maar voor de hand liggend in de context van de reproductie van het kapitalistisch systeem "*because an institution that is not immediately subordinate to market forces is required to provide those general preconditions of capital accumulation as a whole that are inappropriate or impossible for any particular competing capital to secure.*" (Jessop B., 1977, 362 die hier Altvater, 1973, parafraseert).

Er zijn natuurlijk nog vele andere tussenstandpunten, die verschillende functies van de staat benadrukken en divergerende graden van abstractie of concreetheid toepassen in hun analyse, mogelijk. Dat werd zeer zorgvuldig aangetoond door B. Jessop (1977) in zijn briljant artikel over "*Recent Theories of the Capitalist State*".

Wij zullen voor ons opzet om de rol van de staat in het Fordisme te begrijpen de institutionele versie van de "kapitaalslogica"-benadering van de staat volgen en dit omdat ze, hoewel de terminologie enigszins verschilt, zeer dicht staat bij de regulation-school. Zoals die laatste begrijpt ze dat kapitalistische regulering enkel kan worden geanalyseerd langsheen de werking van haar instituties; de vormen van accumulatie en regulering, en dus van de staatsinstellingen, veranderen door sociale dynamieken. Maar natuurlijk blijft de logica van het kapitaal (klassenstrijd, competitie tussen privékapitalen in een context van ontwikkelende productieve krachten) dominant. Auteurs die tot deze traditie behoren, en naar onze mening de rol van de staat in de economische en in het bijzonder in de industriële ontwikkeling juist hebben behandeld, en die tegelijk abstracte en institutionele funderingen bieden voor een theoretische politieke geografie van het Fordisme, zijn Mathias en Salama (1983).

Mathias en Salama maken een strikt onderscheid tussen de "staat" en het "politiek regime". Voor hen is de staat een "*capitaliste collectif en idée*" wat betekent dat de institutie van de (kapitalistische)

staat inherent is aan de logica van de kapitalistische accumulatie. De staat verzekert immers het behoud van kapitalistische productie-verhoudingen en participeert op beslissende wijze aan het instellen van die verhoudingen.

Het eerste aspect van de staat betreft de regulering van de ongelijke ruil tussen, in wezen, kapitaal en arbeid; die regulering behoedt de mogelijkheden voor het kapitaal tot uitgebreide uitbuiting. Maar de staat overstijgt de scène van de klassenstrijd of de rol van mediator in sociale verhoudingen. Hij heeft ook een bestaan op zich dat zijn eigen doelstellingen bepaalt, zij het dat die doelstellingen in laatste instantie sterk beperkt zijn door de logica van het kapitaal die is ingebed in de context van de klassenstrijd. In die betekenis heeft de staat een relatief autonoom bestaan.

Het tweede aspect betreft de rechtstreekse interventie van de staat in de economische activiteit. Dit aspect gaat over het onderwerp van onze analyse en vraagt voor een meer gedetailleerde uitwerking. Meer in het bijzonder bestrijkt dit aspect de staatsinterventie in de accumulatie-cyclus of in *"la fonction de régénération du capital"* (Mathias en Salama, 1983, 48). Die functie is afhankelijk van het ontwikkelingsniveau der productieve krachten. De drie belangrijkste modaliteiten van die functie zijn : (1) de accumulatie van het kapitaal kanaliseren door het begunstigen van zekere *"lieux de valorisation"*, (2) staatsinterventie tijdens economische crisissen, (3) interventie in de ontwikkeling van de productieve krachten.

De eerste modaliteit bestrijkt de lange termijn en betreft de promotie van innoverend kapitaal dat bijdraagt tot de lange termijn vernieuwing van de industriële structuur. De tweede modaliteit verwijst naar de korte termijn, naar ad hoc crisisinterventie die de financiële en sociale voorwaarden vorm geeft opdat het kapitaal dalende winstvoeten zou kunnen bestrijden. In tijden van crisis wordt het onderscheid tussen beide modaliteiten vaag.

De derde modaliteit betreft de infrastructurale inspanning vanwege de staat om nationale en internationale privé-kapitalen in staat te stellen hun rol te spelen in de veranderende internationale arbeidsverdeling. Die modaliteit behandelt de fysieke sociale investering door de staat die ofwel "complementair" is aan de privé-investeringen ofwel "discretionair" in de betekenis dat ze bedoeld is om prikkels te verschaffen voor nieuwe private accumulatie. (O'Connor, 1972, 101-102).

De abstracte — want algemeen voor het kapitalisme — catego-

rie van de "staat" volgt uit de logica der kapitaalsaccumulatie. Daar-tegenover verwijst de historisch meer gebonden categorie van het "politiek regime" naar de verschillende wijzen van staatsinterventie in verschillende types van regulering. Als zodanig zijn de verschillende functies van de staat gekleurd door het regime en de politieke instrumenten die typisch zijn voor het regime. Vanuit die benadering is het perfect toegestaan om een onderscheid te maken tussen de Fordistische en de Post-Fordistische Staat die, natuurlijk, specifieke concrete vormen in sociale formaties aanneemt.

In voorgaande paragrafen bediscuteerden we de verschillende rollen van de Fordistische staat. De meeste, zij het niet alle, onder hen komen ook voor in de Mathias-Salama lijst van modaliteiten van staatsinterventie. Vooral de rollen die verbonden zijn met de monetaire instituties en de internationale economische regulering ontbreken of zijn onderbenadrukt. Dat is wellicht te wijten aan de vergissing in de Mathias-Salama-benadering om het politieke regime enkel in politieke en ideologische termen (functies van legiti-mering en repressie) te kenmerken en niet in termen van economische verhoudingen. Men heeft inderdaad de indruk dat de vormen die de logica van het kapitaal aanneemt als invariant worden opgevat onder verschillende regimes van accumulatie. Dat is uiteraard onhoudbaar in een historische benadering (maar zie Moulaert en Wilson, 1983, 9). Hoe ontwikkelen staatsfuncties dan van Fordisme naar Post-Fordisme? In de volgende tabel sommen we de verschillende staatsfuncties op op verschillende niveaus van politieke centralisatie. De lijst is een gedeeltelijke combinatie van terminologie van de regulationisten, Mathias-Salama en van O'Connor. De legende is als volgt: een plus-teken betekent "wordt belangrijker onder het Post-Fordisme", een min-teken "wordt minder belangrijk onder het Post-Fordisme" en een plusminus teken betekent een status quo.

Veranderingen in de staatsfuncties op verschillende niveaus van politieke centralisatie onder het Post-Fordisme.

Niveaus van politieke besluitvorming: Nationaal Regionaal Lokaal

Staatsfuncties in verband met het economisch leven.

1. Loonarbeid-verhoudingen

- collectief overleg	-	+	+
-(mede)organisator van het sociaal stelsel	-	+	?

2. Rechtstreekse interventie in de economische activiteit

- bevordering van innoverend kapitaal	+	+	+
- rationalisering van traditioneel kapitaal	+	?	?
- fysieke sociale investeringen :			
- complementair	-	+	+
- discretionair	-	+	+
- indicatieve planning	-	+	+

3. Supra-nationaal overleg over

- het internationaal monetair of financieel systeem	+/-		
- economische samenwerking (rechtstreekse investeringen, joint ventures)	-	+	+

Uiteraard wijst deze tabel op tendentiële veranderingen. Enkele posten vragen om wat meer uitleg. Het vraagteken bij de lokale staat als organisator van een sociaal zekerheidsstelsel verwijst naar de paradox dat de lokale staat het sociaal zekerheidsstelsel niet kan organiseren, maar tegelijkertijd aan de basis kan liggen van specifieke sociale rechten op lokaal vlak zoals sociale premies bij sluiting van ondernemingen of regelingen voor een flexibele ar-

beidstijd.

Wat betreft de rechtstreekse interventie in de economische activiteit blijft de staat zijn rol spelen in het bevorderen van de rationalisering van het kapitaal. Maar het zijn belastingsverlagingen, eerder dan de traditionele subsidies die de voorkeur krijgen als instrument van beleid. De rol van de regionale en lokale staat in die rationalisering blijft over het algemeen onduidelijk. Wat in veel gevallen is vastgesteld is een "dynamische" gedecentraliseerde staat, die er de voorkeur aan geeft om het innoverend kapitaal te stimuleren in plaats van de traditionele productieve uitrusting te verbeteren. Het beleid betreffende de sociale investeringen verplaatst vaak naar regionale of lokale overheden. Hetzelfde geldt voor wat betreft de indicatieve planning; de gedecentraliseerde staat speelt een controlerende rol in coalities tussen kapitaal en arbeid op het lagere geografische niveau.

Supra-nationaal overleg ondergaat eveneens zekere veranderingen. De nationale staten blijven de verantwoordelijke partners in onderhandelingen over soliede internationale instituties voor geld- en goederenruil. Maar wellicht meer dan in de zeventiger jaren zijn de nationale autoriteiten overtuigd van het belang van een hernieuwde internationale regulering als een oplossing voor aspecten van wereldcrisis. Nochtans is er tegelijkertijd steeds meer economische samenwerking op lokaal vlak. Lokale coalities onderhandelen met buitenlandse kapitaalsgroepen om nieuwe investeringen in hun regio of lokaliteit aan te trekken; lokale overheden in verschillende delen van de westerse wereld ruilen hun economische programma's enz.

Al die elementen wijzen op kwalitatieve veranderingen in de staatsinterventie. Hoewel hun kapitaalslogica blijft, wijzigen de staatsfuncties zich substantieel. Er grijpen belangrijke veranderingen plaats in hun vormen, hun relatief belang en het niveau van politieke (de)centralisatie waarop ze werkzaam zijn. De staatstheorieën die tot nog toe werden ontwikkeld houden meestal geen rekening met deze ontwikkelingen en het grootste deel van de weg naar een theorie van de Post-Fordistische Staat moet nog worden afgelegd.

(Vertaling : S. Heirbrandt en K. Raes)

Bibliografie

- AGLIETTA, M. (1979), *A Theory of capitalist regulation*. London, New Left Books.
- ALTVATER, E. (1973), *Some problems of state interventionism*. Kapitalistate, 1 and 2.
- BLUESTONE, B. & HARRISON, B. (1982), *The deindustrialization of America*. New York, Basic Books.
- BOYER, R. (1979), *La crise actuelle : une mise en perspective historique*. Critique de l'Economie Politique, 7-8, pp. 5-112.
- DELORME, R. & ANDRE, C. (1983), *L'Etat et l'Economie*. Paris, Le Seuil.
- JESSOP, B. (1977), *Recent theories of the capitalist state*. Cambridge Journal of Economics, 1, pp. 353-373.
- LIPIETZ, A. (1985), *Pour un statut marxiste des concepts de régulation et d'accumulation*. Paris, CEPREMAP, paper Nr. 830.
- LIPIETZ, A. (1986), *New tendencies in the international division of labor : regimes of accumulation and modes of regulation*, in : Scott and Storper, 1986.
- MATHIAS, G. & SALAMA, P. (1983), *L'Etat surdéveloppé. Des métropoles au tiers monde*. Paris, Maperro, Economie Critique.
- MOULAERT, F. (1987), *The Storper-Walker theory of labor revisited*. International Journal of Urban and Regional Research, to be published.
- MOULAERT, F. & VANDENBROUCKE, F. (1983), *Bestrijding van de werkloosheid : de bijdrage van Post-Keynesiaanse economen*. in : W. Van Rijckeghem (ed.), *Macro-economie en Politiek. Jaarboek Studiekring Post-Keynesiaanse Economie 1983*.
- MOULAERT, F. & WILSON, P. (1983), *Regional analysis and the new international division of labor*. Boston, Kluwer, Nijhoff Publishing.
- O'CONNOR, J. (1973), *The fiscal crisis of the State*. New York, St.-Martin's Press.
- PALLOIX, Chr. (1975), *L'internalisation du capital. Eléments critiques*. Paris, François Maspero, Economie et Socialisme 23.
- POLEKAR (1985), *Het laboratorium van de crisis*. Leuven, Kritik.
- POULANTZAS, N. (1969), *The problem of the capitalist State*. New Left Review, 58.
- SCOTT, A.J. & STORPER, M. (1986), *Production, Work, Territory*. Boston, Allen and Unwin.
- STORPER, M. & WALKER, R. (1983), *The theory of labor and the theory of location*. International Journal of Urban and Regional Research, 7, 1.